

مقایسه‌ی تطبیقی وجه التزام و خسارت تنبیهی

علی خسروی فارسانی^۱

شاهپور بیرانوند^۲

چکیده

در بسیاری نظام‌های حقوقی جهان، وجه التزام معنای تقریباً ثابتی داشته و به معنی مبلغ مقطوعی است که طرفین قرارداد مشخص می‌کنند تا در صورت نقض قرارداد از سوی متعهد، وی آن مبلغ را به متعهدله بپردازد. در مقابل، خسارت تنبیهی نوعی از خسارات است که دادگاه در صورت احراز سوءنیت، عمد یا بی‌احتیاطی عامل زیان در ورود زیان، وی را به پرداخت آن محکوم می‌کند؛ لذا، برخلاف وجه التزام، بیشتر بازدارندگی دارد و نه جنبه‌ی ترمیمی. نظام‌های حقوقی مختلف جهان، برخورد‌های متفاوتی با این نوع خسارات دارند؛ به‌گونه‌ای که، این دو نهاد در بعضی کشورها مانند آمریکا به طور گسترده مورد استفاده قرار گرفته و گاه نیز در برخی نظام‌های حقوقی همچون انگلستان با محدودیت‌هایی مواجه

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده‌ی علوم قضایی و کارآموز قضایی.

۲. بازپرس دادسرای عمومی و انقلاب تهران.

است. در نظام حقوقی ایران، خسارت تنبیهی فقط در دعاوی بین‌المللی و در رفتار متقابل مورد حکم قرار می‌گیرد، لذا، در دعاوی داخلی باید از نهادهایی چون وجه التزام، خسارت معنوی، خسارت تأخیر تادیه و یا حتی دیه استفاده کرد؛ با این وجود، در بعضی موارد هیچ یک از این نهادها جایگزین کاملی نمی‌باشند و در حقوق داخلی ایران نیاز به تأسیس نهاد خسارت تنبیهی احساس می‌شود. به‌رغم آن‌که، وجه التزام نیز گاه به دلیل کمتر بودن ضرر وارده از میزان وجه التزام، دارای جنبه تنبیهی و غیر ترمیمی است، این دو نهاد تفاوت‌های بسیاری دارند؛ از جمله این‌که، خسارت تنبیهی برعکس وجه التزام نمی‌تواند جنبه‌ی ترمیمی داشته باشد؛ افزون بر این، میزان خسارت تنبیهی را دادگاه مشخص می‌کند و نه طرفین قرارداد و مستلزم احراز عمد و سوءنیت است.

واژگان کلیدی:

خسارت تنبیهی، وجه التزام، خسارت ترمیمی، بازدارندگی، شبه جرم.

۱. درآمد

در نظام حقوقی ایران و دیگر نظام‌های حقوقی جهان، وجه التزام نهادی شناخته شده است که بیشتر در حقوق قراردادها مطرح می‌شود؛ هرچند گاهی میان نظام‌های حقوقی جهان در نحوه‌ی اعمال و شناسایی وجه التزام، اختلاف‌هایی جزئی مشاهده می‌شود. در مقابل، خسارت تنبیهی نهادی است که حداقل در نظام حقوقی ایران چندان شناخته نیست و در نظام‌های حقوقی دیگر نیز در نحوه‌ی اعمال و قلمرو و حدود و ثغور آن، اختلافات فاحشی ملاحظه می‌شود؛ خاستگاه ابتدایی این نهاد، نظام کامن‌لا می‌باشد و در کشورهای رومی ژرمنی کمتر مورد استقبال واقع شده است پرسش این است که آیا در نظام‌هایی که خسارت تنبیهی مورد پذیرش واقع نشده است، می‌توان از نهاد وجه التزام کمک گرفت؟ استناد به خسارت تنبیهی به چه نحو خواهد بود؟ آیا با وجود نهادهایی مانند وجه التزام توسل به خسارت تنبیهی ضرورت دارد؟

پرسش‌های فوق و برخی پرسش‌های دیگر ایجاب می‌کند که نهاد خسارت تنبیهی و نهادهای مشابه آن، به‌ویژه در نظام حقوقی ایران بررسی شود. در این راستا، ابتدا نهاد حقوقی وجه التزام به صورت مختصر در نظام‌های حقوقی به صورت تطبیقی بررسی شده و سپس نهاد حقوقی خسارت تنبیهی به همین صورت تبیین می‌شود؛ در پایان نیز این دو نهاد با یکدیگر مقایسه شده‌اند تا چگونگی رابطه میان این دو ترسیم شده و بررسی شود که این دو نهاد در چه مواضعی می‌توانند مکمل یا جانشین یکدیگر باشند.

۲. مطالعه تطبیقی وجه التزام

۱-۲. تعریف و ماهیت وجه التزام

«وجه التزام»^۱ که گاهی به آن شرط کیفری نیز گفته می‌شود، در حقوق ایران بدین‌گونه تعریف شده است: «توافقی است که به موجب آن طرفین میزان خساراتی را که در صورت عدم اجرای قرارداد یا ایجاد ضرر باید پرداخته شود از پیش تعیین می‌کنند» (کانونیان، ۱۳۸۵، ج ۴، ص ۲۱۳)؛ همچنین گفته شده است: «هرگاه

طرفین عقد توافق کرده باشند که متعهد در صورت عدم اجرای تعهد یا تأخیر مبلغ معینی بپردازد» این شرط را وجه التزام گویند. (صفایی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۲۰۹)

تعاریف دیگری نیز از حقوق دانان در این زمینه ارائه شده است که تفاوت چندانی با تعاریف فوق ندارند؛^۱ آنچه از این تعاریف مستفاد می‌شود، این است که وجه التزام با شرط محدودکننده‌ی مسؤولیت که تنها حداکثر میزان خسارت را تعیین می‌کند، متفاوت است؛ در وجه التزام مبلغ به طور مقطوع معین می‌شود، ضمن این که از نظر میزان نیز وجه التزام محدودیتی نداشته و تابع اراده‌ی طرفین است.

این توضیح ضروری است که در مسؤولیت‌های غیرقراردادی به ندرت شرط وجه التزام دیده می‌شود؛ در این موضع، مبلغ تعیینی را وجه التزام نمی‌گویند، چنان که اگر صاحب کارخانه‌ای با باغداران اطراف خود توافق کند که هرگاه در اثر آلوده شدن هوا به درختان آن‌ها آسیب برسد، او مبلغ معینی بپردازد، چنین پولی را وجه التزام نمی‌نامند. (کاتوزیان، ۱۳۸۴، ص ۱۹۱)

۲-۲. وجه التزام در حقوق فرانسه

به موجب ماده‌ی ۱۲۲۹ قانون مدنی فرانسه وجه التزام عبارت است از جبران ضرر و زبانی که متعهد از عدم انجام تعهد اصلی متحمل می‌شود.

از این ماده استنباط می‌شود که چنانچه وجه التزام به عنوان جبران خسارت تعیین شده باشد، قاضی حق دارد میزان آن را تغییر دهد؛ اما، دیوان کشور فرانسه با توجه به ماده‌ی ۱۱۵۲ قانون مدنی فرانسه که عنوان می‌دارد: «هرگاه در قرارداد مقرر شود که در صورت عدم انجام تعهد توسط یکی از طرفین مبلغی به عنوان ضرر و زیان پرداخت شود، طرف دیگر استحقاق مبلغی بیشتر و یا کمتر از آنچه شرط شده نخواهد داشت.» اصل عدم اختیار قاضی در تغییر مبلغ وجه التزام را، مدت‌ها مورد عمل قرار می‌دارد. در سال ۱۹۷۵ میلادی، وجه التزام، جنبه‌ی اجبارکننده و جزایی خود را از دست داده و به صورت خسارت پیش‌بینی شده درآمد. بدین معنی که وجه التزام یک اماره تلقی گردید که خلاف آن را در محکمه می‌توان اثبات کرد، به موجب ماده‌ی یکم قانون شماره‌ی ۱۰۹۷-۸۵ مورخ یازدهم اکتبر ۱۹۸۵، محکمه رأساً می‌تواند وجه التزام مورد توافق را در صورتی که گزاف یا به گونه‌ای مسخره‌آمیز

۱. برای مثال ر.ک: جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۳۷۴۸.

اندک باشد، تعدیل کند یا افزایش دهد، هرگونه شرط خلاف، بلا اثر تلقی می‌شود. (سماواتی، ۱۳۸۵، ص ۶۵)

نکته‌ای که در قسمت اخیر ماده‌ی ۱۲۲۹ آمده، این است که متعهدله نمی‌تواند تعهد اصلی و وجه التزام را توأمان مطالبه نماید، مگر این که در قرارداد، مطالبه‌ی وجه التزام به صرف تأخیر و تخلف متعهد تعیین شده باشد.

۲-۳. وجه التزام در حقوق آلمان

نکته‌ی قابل توجه در نظام حقوقی آلمان این است که وجه التزام قابل تغییر است، در ماده‌ی ۳۴۰ قانون مدنی آلمان این اختیار را داده است که در صورتی که مبلغ وجه التزام برای جبران خسارت واقعی متعهدله کافی نباشد، وی بتواند برای وصول مبلغ زاید بر مبلغ معین شده علیه بدهکار اقامه دعوی نماید، مشروط بر این که، برای مبلغ زاید طبق قاعده‌ی کلی، در اثبات ادعای خود اقامه‌ی دلیل کند. (مقصودی پاشاکی، ۸۸-۱۳۸۷، ص ۱۳۲)

۲-۴. وجه التزام در حقوق انگلستان

در نظام حقوقی انگلستان، مقوله‌ی وجه التزام قراردادی، بر دو قسم است، این تفکیک اساساً بر هدف مورد نظر از شروط و مقررات مربوطه، استوار است. چنانچه شرط قراردادی، برای اجرای تعهد اصلی جنبه‌ی تحذیری و ترساننده داشته باشد، شرط متضمن جریمه است، در این شرایط زیان دیده نمی‌تواند مبلغ تصریح شده را مطالبه کند، بدین معنی که در چنین موردی شرط کیفری باطل بوده و زیان دیده فقط استحقاق مطالبه‌ی زیان واقعی خود و یا آن میزان از آن را خواهد داشت که مطابق اصول مشخصه قابل مطالبه است. (قاسم‌زاده، ۱۳۸۳، ص ۲۲۸) از سوی دیگر، چنانچه شرط به گونه‌ای باشد که از پیش برای تقویم خسارتی که احتمالاً از تخلف از اجرای تعهد ناشی می‌گردد، درج شده باشد، شرط مزبور متضمن وجه التزام است؛ این شرط معتبر و نافذ بوده و طرف متضرر استحقاق دریافت مبلغ تصریح شده را خواهد داشت؛ اعم از این که، ضرر واقعی (و یا قابل مطالبه) او بیشتر از آن باشد و یا کمتر؛ همچنین برای تغییر شروط و قیود متضمن وجه التزام در قراردادها هیچ‌گونه اختیار قضایی وجود ندارد. (سماواتی، پیشین، ص ۶۶)

۵-۲. وجه التزام در حقوق شوروی سابق

در حقوق شوروی سابق، همچون نظام حقوقی آلمان، وجه التزام اصولاً دارای جنبه‌ی تنبیهی بوده و به منظور اجبار متعهد به انجام تعهداتش به کار گرفته می‌شود؛ همچنین، جنبه‌ی تعیین مقطوع خسارت دارد. این معنی از تلفیق مقررات قانون مدنی مصوب ۱۹۲۲ و قانون نوزدهم دسامبر ۱۹۳۳ این کشور ناظر بر وجه التزام استنباط می‌گردد. (اسکینی، ۱۳۶۷، صص ۶۱-۶۰)

۶-۲. وجه التزام در حقوق ایران

در نظام حقوقی ایران، تعیین وجه التزام که گاه از آن به عنوان «شرط جزاء» نیز یاد می‌شود، ویژه‌ی قراردادهای است و مبلغی است که متعهد باید در صورت تأخیر در اجرا یا عدم اجرای قرارداد بپردازد. (کاتوزیان، ۱۳۸۴، پیشین، ص ۱۹۰) به موجب ماده‌ی ۲۳۰ قانون مدنی^۱ دادگاه نمی‌تواند در میزان وجه التزام دخل و تصرفی نماید، و تعیین آن در اختیار طرفین است.

گفته شده است که «وجه التزام برای تأخیر در اجرای تعهد نیز نوعی جریمه مالی است، با این تفاوت که این جریمه مالی با تراضی دو طرف ضمن قرارداد تعیین می‌شود، در صورتی که جریمه مالی موضوع ماده ۷۲۹ ق.آ.د.م منسوخ به وسیله دادگاه تعیین می‌شد.» (قاسم‌زاده، پیشین، ص ۲۲۴)

اگر وجه التزام به عنوان خسارت تأخیر در انجام تعهد باشد، می‌توان الزام به پرداخت وجه التزام و نیز الزام به انجام اصل تعهد را از دادگاه خواست، اما این امر مستلزم اثبات است؛ اصل بر این است که وجه التزام، ضمانت اجرای عدم انجام تعهد است. (همان، ص ۲۱۶) و خسارت عدم انجام تعهد و اجرای آن با هم قابل جمع و مطالبه نیستند؛ بلکه، ذی‌نفع باید یکی از این دو را برگزیند.^۲

۳. مطالعه تطبیقی خسارت تنبیهی

۱-۳. تعریف و ماهیت خسارت تنبیهی^۳

«هنگامی که خواننده از روی بی‌احتیاطی و سوءنیت ایراد خسارت کند،

۱. «اگر در ضمن معامله شرط شده باشد که در صورت تخلف، متخلف مبلغی به عنوان خسارت تأدیه نماید، حاکم نمی‌تواند او را به بیشتر یا کمتر از آنچه که ملزم شده است محکوم کند.»

۲. برای دیدن نظر موافق رک: ره پیک، ۱۳۸۵، ص ۱۳۴.

خسارت تنبیهی به نفع خواهان مورد حکم قرار خواهد گرفت» (Black, 1968, p:164) بنابراین خسارت تنبیهی «عبارتست از مبلغی که علاوه بر خسارت ترمیمی به دلیل وقوع عمد یا سوءرفتار خواننده به نفع خواهان رأی داده می‌شود.» (مقصودی پاشاکی، پیشین، ص ۶۲) یا «جایی که رفتار خواننده عمدی، خود سر، جسورانه و یا از روی بدخواهی باشد، دادگاه مقرر می‌کند که وی مبلغی را علاوه بر خسارات ترمیمی بپردازد»^۱.

نویسندگان در حقوق کامن‌لا، در نوشته‌های خود در بیان ماهیت خسارت تنبیهی، از اصطلاحات و عبارات مختلفی استفاده کرده‌اند که هر یک ذهن را به وضع متفاوتی از نظر ماهیت در خسارت تنبیهی منصرف می‌کند؛ عده‌ای، خسارت تنبیهی را نوعی ضمانت اجرای مدنی^۲ دانسته‌اند. (Curcio, p.343) بعضی دیگر، به کار بردن اصطلاح «خسارت» را برای این مفهوم درست ندانسته و معتقدند خسارت در حالتی به کار می‌رود که جنبه‌ی ترمیم وجود داشته باشد و نه تنبیه؛ لذا، اصطلاح «جریمه»^۳ را ترجیح داده‌اند. (Olson, p.1) عده‌ای دیگر، خسارت تنبیهی را نوعی مجازات در دعوای مدنی دانسته‌اند.^۴ برخی نویسندگان نیز خسارت تنبیهی، ماهیتی بین حقوق کیفری و حقوق مدنی برای قائل شده‌اند. (Heriot, p.1)

از مجموعه آنچه که گفته شد، این نتیجه حاصل می‌شود که در این که خسارت تنبیهی ماهیت شبه کیفری دارد و اهدافی شبیه به مجازات دارد، نمی‌توان مناقشه کرد، با این وجود، نمی‌توان خسارت تنبیهی را نوعی مجازات به معنای اخص دانست؛ زیرا اولاً، مجازات نتیجه‌ی عملی مجرمانه است، در حالی که، خسارت تنبیهی اصولاً در برابر ارتکاب جرم پرداخت نمی‌شود، بلکه عمل خواننده در این نوع دعوای شبه جرم^۵ است که جزء مباحث مسؤولیت مدنی است و نه مسؤولیت کیفری؛ حتی در فرض ارتکاب جرم نیز به زیان دیده خسارت تنبیهی تعلق نمی‌گیرد؛ در فرض تعلق خسارت نیز این امر به لحاظ جنبه‌ی مدنی و مسؤولیت فاعل زیان از باب شبه جرم

1. Legal Remedies (www.law.freeadvice.com) p.1.

2. Civil Sanction .

3. Fine.

4. Punitive damages (www.answers.com) p 1: "punitive damages are awarded in civil actions to punish defendant ... ."

5. Tort.

است و نه جرم، ثانیاً، میزان مجازات را قانون مشخص می‌کند و دادگاه حق تجاوز از میزان مقرر قانونی را ندارد؛ در حالی که، میزان خسارت تنبیهی را اصولاً هیأت منصفه و قاضی دادگاه مشخص می‌کنند؛ ثالثاً، خسارت تنبیهی به خواهان پرداخت می‌شود و نه به دولت؛ لذا، نمی‌توان آن را نوعی جزای نقدی محسوب کرد؛ این امر خسارت تنبیهی را از مجازات منفک ساخته و به بحث خسارات نزدیک می‌کند؛ علاوه بر این، طرح بحث خسارت تنبیهی در کتاب‌های مربوط به شبه‌جرم و مسؤولیت مدنی، مؤید مطالب فوق می‌باشد.^۱

پرداخت خسارت تنبیهی هنگامی صورت می‌گیرد که ارکان سه‌گانه‌ی مسؤولیت مدنی فراهم باشد^۲ و آن زمانی است که علاوه بر وقوع فعل زیانبار با شرایط خاص خود، ضرری نیز به خواهان رسیده باشد؛ پس از اثبات رابطه‌ی سببیت میان فعل خوانده و ضرر، خواهان می‌تواند مطالبه‌ی خسارت اعم از ترمیمی و تنبیهی بنماید، به عبارت دیگر، پرداخت خسارت تنبیهی فرع و مازاد بر خسارت ترمیمی است و بدون آن معنا ندارد، لذا، ورود ضرر جزء شرایط مطالبه‌ی خسارت تنبیهی دانسته شده است. (خدابخشی، ۱۳۸۸، ص ۳۲۳)

یکی از شایع‌ترین مجاری صدور حکم به خسارت تنبیهی در مسؤولیت ناشی از عیب تولید است و آن هنگامی است که اولاً، محصول معیوب باشد و ثانیاً، تولیدکننده از این عیب آگاهی داشته باشد. (کاتوزیان، ۱۳۸۷، ص ۲۳۵) از جمله مصادیق شایع دیگر در بحث حوادث ناشی از کار می‌باشد که این نهاد جایگزین کیفر برای کارفرما شده است. (خدابخشی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۴) یکی دیگر از مصادیق مهم صدور حکم به خسارت تنبیهی، مخصوصاً در نظام حقوقی آلمان، بحث نقض مالکیت فکری است. (ندرستی کلوانق، ۱۳۸۶، ص ۸۷) در انگلستان نیز در سال ۱۹۹۸ در پی تصویب قانون حق نسخه‌برداری، طراحی و حق اختراع^۳ خسارت تنبیهی به صورت گسترده در این خصوص مورد حکم واقع می‌شود. (مقصودی پاشاکی، پیشین، ص ۱۶۲)

1. See: Lunny, Mark & Oliphant, Ken, Tort Law, p. 718 or Owen, David G., Philosophical Foundations of Tort Law, p 36 and 176.

۲. برای تحلیل و بررسی این ارکان، ر.ک: ره‌پیک، ۱۳۸۷، ص ۴۱ به بعد و نیز ر.ک: کاتوزیان، ۱۳۸۴، پیشین، ص ۳۸ به بعد.

3. Copyright, Designs and Patents Act .

۲-۳. خسارت تنبیهی در حقوق انگلستان

در حقوق انگلستان مفهوم خسارت تنبیهی به طور سنتی وجود داشته است؛ به گونه‌ای که، این نهاد بدون آن که تحت قواعد و اصول معینی باشد، مورد حکم واقع می‌شده است^۱؛ و نخستین بار این نوع خسارت به صورت رسمی در دعوای ویلکز علیه وود^۲ در سال ۱۷۶۳ مطرح و در همان سال در دعوای هکل علیه مانی^۳ نیز مورد حکم واقع شد و تا سال ۱۹۶۴ همچنان محاکم این دعوا را پذیرفته و مورد حکم قرار می‌دادند، تا این که در این سال، در دعوای روکز علیه برنارد^۴ مجلس اعیان انگلستان برای صدور حکم به خسارت تنبیهی برخی محدودیت‌ها را ایجاد کرد.^۵ در این دعوا، مجلس اعیان انگلستان به خصوص لرد دولین^۶ به تدوین و تبیین اصول و قواعد حاکم بر این نوع خسارات پرداخت؛ مطابق نظر این مجلس، صدور احکام مشتمل بر خسارت تنبیهی به موارد زیر محدود شد:^۷

- الف) هنگامی که خواهان قربانی خودرأیی یا رفتار غیرعادلانه مأمور دولتی بر خلاف حقوق اساسی شده باشد؛
- ب) زمانی که خوانده از ارتکاب شبه‌جرم منتفع شده باشد؛ به گونه‌ای که، با محاسبه‌ی سود و زیان احتمالی مسؤولیت مدنی ناشی از ارتکاب شبه‌جرم، مرتکب آن شده باشد؛
- ج) جایی که قانون صدور حکم به خسارت تنبیهی را به صراحت اجازه داده باشد.

این عقیده‌ی مجلس اعیان در انگلستان با عکس‌العمل‌های متفاوتی روبه‌رو شد و به طور مطلق مورد تبعیت محاکم قرار نگرفت؛ ضمن این که از این زمان به بعد در کامن‌لا در خصوص خسارت تنبیهی دو دیدگاه به وجود آمد و کشورها نسبت به اعمال خسارت تنبیهی به دو گروه تقسیم شدند، نخست، کشورهای اکثریت که

1. Royers W.V.H, the law of tort fundamental principles of law, p 206.
 2. Wilkes V. Wood
 3. Huckle V. Money
 4. Rookes V. Barnard
 5. Lunney, Mark & Oliphant, Ken, Tort Law, p.712.
 6. Lord Devlin
 7. www.en.wikipedia.ir) p2. Punitive Damages (

محدودیت‌های مجلس اعیان انگلیس را در مورد خسارت تنبیهی اعمال می‌نمودند مانند اوگاندا، کانادا، نیوزیلند و خود انگلستان؛ دیگر، کشورهایی که در پرداخت خسارت تنبیهی محدودیتی قائل نبودند و مهم‌ترین آن‌ها ایالات متحده آمریکا و استرالیا بودند. (عبداللهی، ۱۳۸۳، ص ۹۸)

در هر حال می‌توان استنباط کرد که امروزه در نظام حقوقی انگلستان استفاده از خسارت تنبیهی بسیار محدود شده و شمار مخالفان آن رو به افزایش است، اما نمی‌توان گفت خسارت تنبیهی در این کشور متروک مانده است.

۳-۳. خسارت تنبیهی در حقوق ایالات متحده آمریکا

مطابق نظر برخی حقوق دانان، ریشه‌ی خسارت تنبیهی در حقوق آمریکا را باید در میثاق قدیمی مهاجرت آمریکا دانست، در این میثاق آمده است که: «اگر مردی یک گاو نر یا یک گوسفند را سرقت کند و آن را بکشد وی باید پنج رأس گاو نر برای یک گاو نر و چهار رأس گوسفند برای یک گوسفند به عنوان غرامت بپردازد.»^۱ در رویه‌ی مدرن، دعوای گرتز علیه رابرت ولج^۲ مبنای دادگاه‌ها در صدور رأی به خسارت تنبیهی است، در این پرونده دیوان عالی آمریکا مفهوم خسارت تنبیهی را این‌گونه تبیین نموده است: «خسارت تنبیهی دارای ماهیت ترمیمی نمی‌باشد و در مقابل جریمه‌ی خصوصی^۳ قرار گرفته است که هیأت منصفه‌ی دادگاه‌های مدنی به لحاظ تنبیه رفتار قابل سرزنش خوانده و جلوگیری از تکرار آن رفتار در آینده توسط خوانده و دیگران مقرر می‌کند و به طور کلی دست هیأت منصفه در برآورد خسارت تنبیهی به مبلغ نامعین باز است...» (عبداللهی، پیشین، ص ۱۰۳)

در حقوق آمریکا در خصوص خسارت تنبیهی مطالب زیر شایان توجه هستند: نخست آن که، در حقوق آمریکا، هر چند مبنای خسارت تنبیهی با حقوق انگلستان مشترک است، اما محدودیت‌های موجود در انگلستان که توسط مجلس اعیان مقرر شده‌اند، وجود ندارد. (همان، ص ۸)

دیگر آن که، در صدور حکم به پرداخت خسارت تنبیهی، معمولاً دادگاه‌ها و

1. Calnan, Alan, Ending the punitive damage debate, p. 104: "if a man shall steal an ox or sheep and kill it he shall restore five oxen for one and four sheep for a sheep."

2. Gertz V. Robert Welch

3. Private Fines

هیأت منصفه از نظر میزان، سقفی قائل نمی‌باشند؛ به گونه‌ای که، در آراء صادره در سال‌های ۱۹۸۵ تا ۱۹۹۴ میانگین خسارات تنبیهی مورد حکم، بیش از یک میلیون دلار بوده است،^۱ یا این که در پرونده‌ای در سال ۲۰۰۶ میلادی، دادگاه فلوریدای آمریکا یک شرکت سیگارسازی را به پرداخت سیصد میلیون دلار خسارت محکوم نمود که دویست چهل و چهار میلیون دلار از آن خسارت تنبیهی بود.^۲

نکته‌ی قابل توجه دیگر در حقوق آمریکا، تشدت رویه میان ایالات مختلف آمریکا است؛ به گونه‌ای که، در ایالت واشنگتن صدور حکم به پرداخت خسارت تنبیهی ممنوع است و در کالیفرنیا صدور این آراء بسیار شایع است. (ندرتی کلوانق، پیشین، ص ۶۵) در برخی ایالات آمریکا مانند کالیفرنیا و تگزاس خسارت تنبیهی براساس قانون مشخص می‌شود؛ این قوانین غالباً ناظر به صنعت بیمه هستند، در حالی که، در بیشتر ایالات آمریکا این‌گونه نبوده و حکم به پرداخت خسارت تنبیهی به صورت موردی^۳، صادر می‌شود. (عبداللهی، پیشین، ص ۹۰)

برخی حقوقدانان آمریکایی نسبت به اختیار تام هیأت منصفه و قاضی در تعیین خسارت تنبیهی انتقاداتی وارد کرده و معتقدند میزان خسارت تنبیهی باید محدود شود؛ اما عقاید ایشان نتوانسته است برای محاکم رویه ایجاد نماید.^۴

۳-۴. خسارت تنبیهی در حقوق آلمان

بعضی ایالات آلمان در خصوص شبه‌جرمی که با سوءنیت همراه باشد ضمانت‌اجراه‌های سنگینی قائل هستند؛ به عنوان مثال، قانون مدنی ایالت باواریان^۵ مقرر کرده: «این شبه‌جرم‌ها مطابق با قانون جزا مجازات خواهند شد؛ که این مجازات‌ها نباید بیشتر از دو برابر و چهار برابر منافع این اعمال باشند.» برعکس برخی مکاتب آلمان نه تنها خسارت تنبیهی را به رسمیت نمی‌شناسند، بلکه با خسارت معنوی نیز مخالفت کرده‌اند. (ندرتی کلوانق، پیشین، ص ۶۷) در مجموع، تا پیش از سال ۱۹۰۰ میلادی، رویه‌ی آلمان قضایی خسارت تنبیهی را تا حدودی مورد پذیرش قرار داده و آراء زیادی در این خصوص در محاکم این کشور صادر شده بود، در این سال، قانون

1. Punitive Damages in Financial Injury Verdicts (www.rand.org) p1.

۲. به نقل از: روزنامه‌ی همشهری، مورخ ۱۳۸۴/۸/۲۸ www.hamshahrion.ir

3. Case Law

4. Andera, Idgi D., Punitive Damages, p. 5.

5. Bavarian

مدنی آلمان، در مقام بیان، به خسارت تنبیهی اشاره نکرد و اصل را بر ترمیمی بودن خسارات نهاد، لذا بعد از آن تا سال‌ها در خصوص خسارت تنبیهی، رویه‌ای وجود نداشت، بلکه رویه، خسارت تنبیهی را جزء حقوق شبه‌جرم محسوب نکرده و آن را جزء حقوق جزا می‌دانست؛ به تدریج بار شد و توسعه‌ی خسارت معنوی در حقوق آلمان، محاکم تا حدودی وارد جنبه‌های غیرترمیمی نیز شدند؛ به گونه‌ای که در عناصر غیرترمیمی مکمل و تنبیهی تحول شگرفی به وجود آمد. نقض مالکیت فکری در آلمان از مواردی است که حکم به خسارت تنبیهی در آن خصوصی معمولاً بسیار صادر می‌شود. (همان، ص ۶۷)

بنابراین، ملاحظه می‌شود به رغم این که در حقوق آلمان به خسارات تنبیهی در نصوص قانونی تصریحی نشده و اصل بر ترمیمی بودن خسارات است، رویه‌ی قضایی این کشور ناگزیر از پذیرش این نوع خسارات شده و حکم به پرداخت خسارت تنبیهی را غیرقابل اجتناب تشخیص داده است.

۵-۳. خسارت تنبیهی در حقوق کشورهای عربی

در حقوق کشورهای عربی خسارت تنبیهی با معادل «اضرار جزائیه او انتقامیه» مورد توجه قرار گرفته است.^۱ در تعریف این اصطلاح گفته شده است: «محاکم هنگامی که به خسارت ناشی از نقض قرارداد حکم می‌دهند، اگر متعهد مرتکب تدلیس، سوءنیت و همانند آنها شده باشد، به این خسارت نیز حکم می‌دهند.»^۲ لذا، از آن جا که این نوع خسارت، مازاد بر خسارت ترمیمی بوده و در موارد تدلیس پرداخت می‌شود، می‌توان آن را معادل خسارت تنبیهی دانست.

در حقوق مصر، به موجب ماده‌ی ۲۳ قانون مدنی کشور، خسارت تنبیهی با عنوان «تعویض تکمیلی» مورد توجه قرار گرفته است که تکمیل و اضافه بر خسارات ناشی از نقض قرارداد خواهد بوده و هنگامی است که نقض تعهد با سوءنیت انجام شده باشد؛ اساس این خسارت همان قصد سوء متعهد است.^۳ قسمت اخیر ماده‌ی ۲۶۵ قانون «موجبات و عقود لبنان» نیز مقرر می‌دارد: «هنگامی که مدیون دارای مسؤولیت است، دادگاه می‌تواند به همین دلیل مقداری اضافه بر خسارت را بر متعهد

۱. برای دیدن کاربرد این اصطلاح رک: www.yasater.com

۲. (رودیجانی، ۱۳۸۵، ص ۲۱۸)

۳. (همان)

تحمیل نماید.» این می‌تواند نوعی خسارت تنبیهی باشد که در لبنان مورد پذیرش واقع شده است، ماده‌ی ۳۶۰ قانون مدنی اردن نیز مقرر داشته که اگر متعهد به تعهد خود عمل نکند محکمه می‌تواند مبلغی را به عنوان تحذیر متعهد در نظر بگیرد. همچنین در حقوق کشورهای عربی تعبیری با عنوان «الغرامه التهیدیه» به کار رفته است که در قسمت اجبار به انجام تعهد در حقوق این کشورها بحث می‌شود و عبارت است از مبلغی پول که قاضی در حالتی که مدیون از اجرای قرارداد امتناع می‌کند به آن حکم می‌دهد. (نوری حمد، ۲۰۰۱، ص ۲۰۳) مقصود از پرداخت این نوع خسارات، جبران خسارت بلکه تحذیر و تهدید نبوده متعهد برای انجام تعهد و هدف، آن اجبار به انجام عین تعهد است و برای تأخیر روزانه هفتگی و ماهنامه، دادگاه میزان آن را مشخص می‌کند؛ (انور، ۱۹۸۳، ص ۲۰۳) ^۱ برخی این اصطلاح را همان خسارت تنبیهی دانسته‌اند، ^۲ اما، با توجه به اوصاف فوق نمی‌توان این سخن را پذیرفت؛ زیرا، «الغرامه التهیدیه» معادل جریمه اجبار یا جریمه‌ی مالی ^۳ است که در ماده‌ی ۷۲۹ قانون آیین دادرسی مدنی سابق ایران مورد تصریح واقع شده بود و با خسارت تنبیهی متفاوت است.

۶-۳. خسارت تنبیهی در حقوق ایران

در نظام حقوقی ایران، اصل بر ترمیمی بودن خسارات است؛ با این وجود با تصویب «قانون اصلاح قانون صلاحیت محاکم دادگستری جمهوری اسلامی ایران برای رسیدگی به دعاوی مدنی علیه دولت‌های خارجی» در سال ۱۳۷۹ مفهوم خسارت تنبیهی به طور محدود وارد سیستم حقوقی ایران شده؛ به گونه‌ای که، و در پرونده‌های بین‌المللی، این قسم خسارت به صورت رفتار متقابل مورد رأی واقع می‌شود، لازم به ذکر است که این قانون در پاسخ به اصلاحیه‌ی سال ۱۹۹۶ قانون مصونیت حکام خارجی ایالات متحده آمریکا ^۴ و احکام متعاقب آن تصویب شده است. لذا، در وضعیت فعلی در حقوق ایران، این ماده در حقوق داخلی قابلیت استفاده ندارد؛ هر چند می‌توان این نوع خسارت را تا حدودی با نهادهایی چون وجه التزام، جریمه

۱. «و لیس الغرض من هذه الغرامه، تعريض الدائن تأخر المدین فی الوفاء بل المقصود بها ارهاب الدین.»

۲. رودیجانی، محمدمجتبی، ضمانت‌های اجرای مفاد قرارداد، ص ۲۱۸.

3. Astreinte

4. Foreign Sovereign Immunity Act.

مالی، خسارت معنوی، خسارت تأخیر تأدیه و یا حتی دیه جبران کرد، اما باید توجه داشت که هیچ یک از این موارد با نهاد خسارت تنبیهی منطبق نمی‌باشد.

۴. مقایسه‌ی وجه التزام و خسارت تنبیهی

بین وجه التزام و خسارت تنبیهی وجوه اشتراک و افتراقی است که در این قسمت به آن می‌پردازیم.

۴-۱. وجود اشتراک خسارت تنبیهی و وجه التزام:

برای خسارت تنبیهی و وجه التزام می‌توان وجوه مشترک زیر را بر شمرد:

الف) خسارت تنبیهی و وجه التزام هر دو مبالغی هستند که به زیان دیده پرداخت می‌شوند و خواهان از آن‌ها منتفع می‌شود، نه دولت؛

ب) وجه التزام مانند خسارت تنبیهی، گاه جنبه‌ی غیرترمیمی پیدا می‌کند و آن هنگامی است که ضرر وارده به خواهان از میزان وجه التزام مشخص شده در قرارداد کمتر باشد؛

ج) وجه التزام هم مانند خسارت تنبیهی ممکن است نقش بازدارندگی داشته باشد؛

د) خسارت تنبیهی و وجه التزام هر دو داخل در حقوق مدنی به معنای عام بوده و مجازات کیفری محسوب نمی‌شوند.

۴-۲. وجوه افتراق خسارت تنبیهی و وجه التزام:

به رغم تشابهات خسارت تنبیهی و وجه التزام میان این دو اثر تفاوت‌هایی نیز وجود دارد؛

خسارت تنبیهی غالباً در حقوق مسؤولیت مدنی^۱ بحث می‌شود، اما وجه التزام بیشتر در مباحث حقوق تعهدات مطرح می‌شود؛ البته همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، اصولاً جایگاه خسارت تنبیهی در حقوق مسؤولیت مدنی و اما گاه در برخی نظام‌های حقوقی از این اصول تخطی شده است؛

ب) وجه التزام دارای عنصر تراضی بوده و با توافق طرفین قرارداد مشخص می‌شود، اما میزان خسارت تنبیهی را دادگاه مشخص کرده و با عنصر قهر و اجبار

همراه آن است؛

ج) میزان خسارت تنبیهی، قابل پیش‌بینی نیست، اما وجه التزام قبلاً از سوی طرفین مشخص شده است.

د) صدور حکم به پرداخت مبلغ وجه التزام مستلزم احراز سوءنیت ناقض قرارداد نیست اما، احراز سوءنیت در صدور حکم به خسارت تنبیهی نقشی اساسی دارد؛

هـ) خسارت تنبیهی جایگزین خسارت ترمیمی نبوده و جدای از آن است؛ در حالی که، وجه التزام جایگزین خسارت ترمیمی است، هر چند جنبه‌ی تنبیهی نیز داشته باشد.

۵. برآمد

از مجموع این نوشتار در خصوص دو نهاد وجه التزام و خسارت تنبیهی گفته شد، می‌توان نتایج زیر را برشمرد:

(الف) وجه التزام که گاه بدان شرط کیفری نیز اطلاق می‌شود، در اکثر نظام‌های حقوقی جهان، معنای ثابتی دارد و عبارت است از مبلغی که دو طرف یک قرارداد برای نقض تعهد که اعم از عدم انجام تعهد یا تأخیر در اجرای آن است، در قرارداد مشخص می‌کنند و در واقع نوعی جریمه‌ی مالی است که میزان آن را طرفین مشخص می‌کنند و ماهیتی تلفیقی دارد، بدین معنی که دارای جنبه‌ی ترمیمی و نیز تنبیهی می‌باشد.

(ب) خسارت تنبیهی نوعی از خسارت است که دادگاه در صورت احراز سوءنیت یا عمد عامل زیان در ورود زیان، وی را به پرداخت آن محکوم می‌کند؛ لذا، بیشتر جنبه‌ی بازدارندگی دارد و نه ترمیمی. نظام‌های حقوقی مختلف، برخورد‌های متفاوتی با این نوع خسارت دارند؛ به گونه‌ای که، این نهاد در بعضی کشورها مانند آمریکا به طور گسترده مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ بعضی کشورها مانند انگلستان برای آن محدودیت‌هایی قائل شده‌اند و برخی کشورهای دیگر چون آلمان از آن به عنوان یک استثناء در خسارت می‌کنند. در حقوق ایران این نوع خسارت فقط در دعاوی بین‌المللی و در رفتار متقابل مورد حکم قرار می‌گیرد، لذا، در دعاوی داخلی جای خالی این نهاد را باید با نهادهایی مانند وجه التزام، خسارت معنوی، خسارت تأخیر تأدیه، جریمه‌ی مالی و یا حتی دیه مرتفع کرد هر چند در بعضی موارد، هیچ یک از این نهادها پاسخگو نمی‌باشند و نیاز به تأسیس چنین نهادی احساس می‌شود.

(ج) وجه التزام نیز دارای جنبه‌ی تنبیهی و غیر ترمیمی می‌شود؛ هنگامی که گاهی ضرر وارده کمتر از میزان وجه التزام است، افزون بر این، وجه التزام نیز مانند خسارت تنبیهی یک نهاد حقوق مدنی است که به خواهان و طرف دعوا پرداخت می‌شود و نه به دولت، با این وجود، این دو نهاد تفاوت‌های بسیار دارند از جمله این که خسارت تنبیهی نمی‌تواند جنبه‌ی ترمیمی داشته باشد؛ ضمن این که، میزان خسارت تنبیهی را دادگاه مشخص می‌کند و نه طرفین قرارداد و اصولاً خسارت تنبیهی بیشتر در حقوق مسؤولیت مدنی مطرح می‌شود و نه حقوق قراردادهای و مستلزم احراز نوعی عمد و سوءنیت است؛ در حالی که، در وجه التزام این گونه نیست.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی و عربی

- ۱- انور، سلطان، ۱۹۸۳ م، احکام الالتزام، بیروت، دارالنهضة العربیه.
- ۲- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ۱۳۸۶، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، ج پنجم، چ سوم، تهران، انتشارات گنج دانش.
- ۳- خدابخشی، عبدالله، ۱۳۸۸، بیمه و حقوق مسئولیت مدنی، چ اول، تهران، نشر معاونت حقوقی و توسعه‌ی قضایی قوه‌ی قضاییه.
- ۴- خدابخشی، عبدالله، ۱۳۸۸، «پیشگیری از حوادث ناشی از کار»، مجله حقوقی دادگستری، شماره‌ی ۶۸.
- ۵- ره‌پیک، حسن، ۱۳۸۷، حقوق مسئولیت مدنی و جبران‌ها، چ اول، تهران، انتشارات خرسندی.
- ۶- ره‌پیک، حسن، ۱۳۸۵، حقوق مدنی، (حقوق قرار داده‌ها، چ اول، تهران، انتشارات خرسندی.
- ۷- رودیجانی، محمدمجتبی، ۱۳۸۵، «ضمانت‌های اجرای مفاد قرارداد»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده‌ی حقوق دانشگاه شیراز.
- ۸- سماواتی، حشمت‌الله، ۱۳۸۵، خسارات ناشی از عدم انجام تعهدات قراردادی، چ سوم، تهران، انتشارات خط سوم.
- ۹- صفایی، سیدحسین، ۱۳۸۵، قواعد عمومی قراردادها، ج دوم، چ چهارم، تهران، نشر میزان.
- ۱۰- اسکینی، ربیعا، ۱۳۶۷، «وجه التزام در قراردادهای بین‌المللی»، مجله حقوقی دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران، شماره‌ی نهم، پاییز و زمستان.
- ۱۱- عبدالهی، محسن، ۱۳۸۳، «خسارت تنبیهی در حقوق بین‌الملل»، مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۳۰.
- ۱۲- قاسم زاده، سیدمرتضی، ۱۳۸۳، حقوق مدنی، اصول قراردادها و تعهدات، چ اول، تهران، نشر دادگستر.

- ۱۳- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۷، الزامات خارج از قرار داد، مسئولیت مدنی، ج اول، چ هشتم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۴- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۴، حقوق مدنی، وقایع حقوقی، چ نهم، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- ۱۵- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۵، قواعد عمومی قراردادها، ج چهارم، چ هفتم، تهران، انتشارات شرکت سهامی انتشار.
- ۱۶- مقصودی پاشاکی، رضا، ۸۸-۱۳۸۷، «مطالعه تطبیقی وجه التزام»، رساله‌ی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده‌ی حقوق دانشگاه شهید بهشتی.
- ۱۷- ندرتی کلوانق، اکبر، ۱۳۸۶، «مطالعه تطبیقی خسارت تنبیهی»، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده‌ی حقوق دانشگاه تهران، واحد پردیس قم.
- ۱۸- نوری حمد، خاطر، ۲۰۰۱ م، عقود المعلوماتیه، الطبعة الاولى، عمان (اردن)، الدار العلمیه الدولیه جامعه ال البيت.

ب) منابع انگلیسی

- 19- Black, H.Campbell, Blacks Llaw Dictionary, Fourth edition, West Publication, London, 1968.
- 20- Lunney, Mark & Oliphant, Ken, Tort law, Waterloo Publication, London, 2002.
- 21- Owen, David G., Philosophical Foundations of Tort law, First edition, Clarendon Press, New York, 1995.
- 22- Royers W. V. H. ,The Law of Tort Fundamental Principles of Law, Sweet and Maxwell Publication, London, 1989.

ج) منابع الکترونیکی

- 23-Andrea, Idge D., Punitive Damages (www.bonora dandrea.com)
- 24-Calnan, Alan, Ending the punitive Damage Debate (www.hei-online.org)

- 25-Curcio, Andrea A., Painful Publicity- an Alternatie Punitive Damage Sangtion
- 26-Hamshahri newspaper (www.hamshahri.on line.ir)
- 27-Heriot, Gail, Civilizing punitive damages (www.llr.lls.edu.com)
- 28-Legal remedies(www.law.Freeadvice.Com)
- 29-Olson, Theodore, Some thoughts on punitive damages (www.manhattan-institute.org)
- 30-Punitive damages (www.answers.com)
- 31-Punitive damages (www.en.wikipedia.ir)
- 32-Punitive damage in financial injury verdicts (www.rand.org)